

Yard. Doç. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU
Yard. Doç. Dr. Ali BORAN

**Kitabelerin Diliyle
Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi**

Samsun, kuzeyinde Karadeniz, doğusunda Ordu, güneyinde Tokat ve Amasya, güneybatısında Çorum ve batısında Sinop illeri ile çevrili coğrafi alanda yer almaktadır. Deniz kenarında bulunması ve Kızılırmak ile Yeşilirmak gibi Anadolu'nun önemli akarsularının bu bölgede denize dökülmesi, Samsun'un tarih boyunca önemini sürdürmesine sebep olmuştur.

Şehrin tarihi ile ilgili en erken bilgilere, kentin güneyindeki Dündartepe Höyüğü'nde yapılan arkeolojik araştırma ve incelemelerin neticesinde rastlanmış olup, bu bölgede Kalkolitik ve Tunç çağlarında bir uygarlığın yaşamış olabileceği kanaatine varılmıştır¹. Tarihi kaynaklarda "Amisos" adıyla zikredilen şehir, Antik çağda sırasıyla Yunanlıların, Perslerin, B. İskender ve Pontus Krallığı ile Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetinde kalmıştır².

Türk-İslam döneminde ise Danişmendîlilerin aklınlarına sahne olan şehir, II. Kılıç Arslan (1155-92) devrinde Anadolu Selçuklu yönetimine kesin olarak dahil edilmiştir. Şehir, dönemin İslam tarihi kaynaklarında, "Kara Samsun" adıyla bahsedilmektedir. Zengin bir tüccar zümresinin yaşadığı Amisos, Bizans ve Cenevizlilerin elinde kalırken, Anadolu Türkleri de antik yerleşmenin yakınına "Samsun" adıyla kendi şehirlerini kurarak, kalelerini ve mahallelerini inşa etmişlerdir³. Böylece Türkler onlarla birlikte ticaretlerini getirilmişler ve bu konudaki tecrübelerinden faydalanmışlardır. Her iki şehrin de etrafı surlarla çevrilmiştir. İlhanlılar devrinde Samsun'da darphane kurulmuştur. Bu durum, şehrin ticarî yönden ulaştığı seviyeyi göstermektedir.

Anadolu Beylikleri arasında sürekli el değiştiren şehir, ilk kez Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1403) Osmanlıların hakimiyetine geçmiş, Ankara Savaşı sonrasında Timur'un kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş ve yağmalanmıştır. Bir ara İsfendiyaroğullarının idaresinde kalmış, ancak Çelebi Mehmed (1413-21) tarafından ele geçirilerek tekrar Osmanlı yönetimine katılmıştır. Cenevizlilerin Amisos'u terk etmeleri üzerine şehir önemini kaybetmiş ve yeni yerleşimler daha çok Selçukluların kurduğu Samsun çevresinde gelişmiştir. Karadeniz'deki limanlarla deniz ticaretinin sağlanmasında önem-

li rol oynayan Samsun'un, Sultan III. Mehmed (1595-1603) döneminde Rusların saldırısına uğraması sebebiyle, etrafındaki surlar yeniden tamir edilerek muhafızlar tayin edilmiştir. Şehir 1869'da büyük bir yangın geçirmiş, bu sırada mimarî yapıların çoğu kullanılamayacak derecede hasara uğramıştır⁴. I. Dünya Savaşı (1914-18) yıllarında ticarî yönden gerileyen Samsun, Cumhuriyet döneminden itibaren yeniden kalkınmaya başlamıştır. Günümüzde büyük şehirlerimizden biri de Samsun'dur.

KALELER

Bir koloni (deniz ticaret kenti) olarak kurulan Amisos ile Anadolu Selçukluları tarafından inşa edilen Samsun'un her birine ait ayrı ayrı kaleleri ve şehri çevreleyen surlarının varlığı bilinmektedir (Res. 1).

I. Amisos'a ait kale, bölgenin Çelebi Mehmed döneminde fethedilip Osmanlı hakimiyetine katılmasından sonra terkedilmiştir. Bu sırada "Amisos'un savaş yapılmadan Çelebi Mehmed'in eline geçmesi, 1425'te Cenevizlilerin şehirden ayrılırken, yakıp yıkmaları ve bu nedenle kentin harap ve kül yığınları içinde teslim

¹ K. Kökten, "Samsun Vilâyetinde Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar", *Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V/II (1947) s. 224 vd.; T. Özgüç, "Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten*, 35 (1945); s. 361-362; M. Torun, *Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1954, s. 6-25; B. Darkot, "Samsun", *İslam Ansiklopedisi*, X (1993), s. 177.

² E. Bernand-A. Rottiers, *Itineraire de Tiflis a Constantinople*, Brussels 1829, s. 150; W. J. Hamilton, *Extractions From Notes made on a Journey in Asia Minor in 1836*, *Journal of the Royal Geographical Society of Society of London*, 1837, s. 34-61; Kazım Dilçimen, *Canik Beyleri*, Samsun 1909, s. 19-21; R. Valada, *Samsun Mazisi - Hali - İstikbali*, (Çev. K. Karıgöllü), Gaziantep 1944, s. 9-13; M. Torun, *age.*, s. 35-39; F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, s. 82 vd.; P. Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 262-263; B. Darkot, *a.g.mad.*, 171-173; I. H. Konyalı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 131-144; İbnî Bibi, *El-Evâmirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye* (Selçuk Name) I, (Hzl. M. Öztürk), Ankara 1996, s. 172-174.

³ A. Bryer and Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus*, Washington 1985, s. 94.

⁴ B. Darkot, *a.g.mad.*, 175-176; P. Tuğlacı, *age.*, s. 264; İ. Gülsevil, *Samsun, TTOK Belleteni*, 25/304, İstanbul 1970, s. 14; Doğu Karadeniz, Doğa Cenneti, Tarih, Kültür ve Yeşillikler Diyarı (Anonim) Ankara (Tarihsiz) 46; S. Faroqi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1994, s. 131-33.

alınması" şeklindeki kaynaklarda yer alan bilgiler⁵, bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) albümlerindeki bir fotoğrafa göre, doğru görünmemektedir. Bilindiği gibi Sultan II. Abdülhamid, padişahlığı dönemindeki Osmanlı şehirlerinin ve mimarî yapılarının fotoğraflarını çektiler büyük bir albüm meydana getirmiştir. Samsun'a ait fotoğraflar arasında yer alan ve 90764/11 numarada kayıtlı bulunan fotoğrafın (Res. 2) altında Osmanlıca "Samsun Kalesi Kitâbesi" ibaresi yazılmıştır. Ancak bütün aramamıza rağmen kitabenin aslının bugün nerede olduğu, tespit edilememiştir. 823 H. /1420 M. tarihli kitabede "Efrenç" adıyla nitelendirilen şehrin kalesi, büyük ihtimalle Hristiyan halkın yaşadığı Amisos (Kara Samsun)'a ait olmalıdır. Kitabenin metni (Res. 2):

1- امر بتحريب قلعة الافرنج في ايام دولة السلطان الاعظم ملك الغزاة و

2- المجاهدين قاصع الكفرة والمشركين سلطان محمد بن

3- بايزيد خان غلبه الله ملكه على يدي الامير الكبير زين الحاج والحرمين

4- غور تاش بك دام دولته ما بعد احرقها الله تعالى في سنة ثلث (و) عشرين وثمانمائة

5- فمن اوحنا واسمي بمعارتها فعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين

Okunuşu:

1- Ümîra bi-tahrîbi kal'atî'l-efrenci fi eyyâmî devleti's-sultânî'l-a'zamî meliki'l-guzâtî ve

2- 'l-mücâhidîne kâmi'i'l-keferati ve 'l-müşrikîne sultân Muhammed bin

3- Bâyezîd Hân halleda'llâhu memleketehû 'alâ yedeyi'l emîri'l-kebîr zeyni'l-hâc ve 'l-harameyn

4- Timurtaş Bey dâme devletuhu mâ ba'de ahrakahâ'llâhu te'âlâ fi seneti selâsin (ve) 'işrîne ve semânimâyeh

5- Femen evhâ ve es'â bi-'imâratihâ fe'aleyhi la'netü'llâhi ve 'l-melâiketi ve 'n-nâsi ecmaîne.

Tercümesi

Büyük sultan, gazilerin ve mücahitlerin hükümdarı, kâfir ve müşrikleri perişan eden, Bâyezîd Han'ın oğlu Sultan Mehmed'in - Allah onun ülkesini ebedi kilsin- yönetimi zamanında,

büyük emir, hac ve harameynin süsü Timurtaş Bey -idaresi devamlı olsun- tarafından Efrenç Kalesi'nin tahrip edilmesi emredildi. Allah, onu (kaleyi) 823 tarihinde yakıp yıktıktan sonra her kim ki bunu tekrar ihya edilmesi (onarılması) gerektiğini gündeme getirir ve birilerini bu işin onarılmasında çalıştırırsa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti üzerine olsun.

⁵ Winfield, age., 172; W.W. Bryec, A Year Wilt the Turk, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan, New York 1854, s. 150; O. Piper, Burgenkunde, München, 1912, s. 10-12; S. Tay, The History of Fortification, London, 1954, s. 20-30; A. Gabriel, La Cité de Rhodes, Paris, 1921-1922, s. 50; a.mlf., İstanbul Türk Kaleleri (Çev. A. Ilgaz), İstanbul, 1941, s. 177; İ. Utkular, Çanakkale Boğazında Fatih Kaleleri, İstanbul, 1953; M. Wiener, Burger Der Kreuzritter, Berlin, 1966, 85; O. Zirojevic, "Palanka", Studia Balcanica, no: 3, 1970, s. 173-180, F.C.E. Winter, Greek Fortification, London, 1971, s. 47-78; C. E. Arseven, "Kale", Sanat Ansiklopedisi, II, 1993, 908; N. Sevgen, Anadolu Kaleleri, I, Ankara, 1959, 5; M. Streeck, "Kale", İslâm Ansiklopedisi, VI, İstanbul, 1993, 124; V. Barthold, "Farsça'da Ark-Erk (Kal'e), (Citadel)", Belleten, XIII/50, 1949, 327; S. Eyice, "Kale", Türk Ansiklopedisi, XXI, Ankara, 1974, 137; N. Djelloul, "Les Fortifications de Bizerte l'Epoque Ottomane", Arab Hictorial Rewiev For Ottoman Studies, 7-8, Zağvan, 1993, 163-204; a.mlf., Les fortification Côtières Ottomane de la Regence de Tunis (XVI e-XIX 2 Siècles), Zağvan, 1995, 10-30; A. Ödekan, "Kale", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1997, 932; A. Boran, Anadolu'daki İç Kale Câmi ve Mescidleri, Ankara, 2001, s. 10; a.mlf., "Osmanlı Dönemi Kale Mimarîsi", Osmanlı, 10, Ankara, 1999, s. 347-363; a.mlf., "The Architectural Style of Castles During The Ottoman Period" The Great Ottoman, Turkish Civilisation, IV, Ankara, 2000, s. 346-363; a.mlf., "Türk Sanatında Kale Mimarîsi", Türkler, 7, Ankara, 2002, a.mlf., "Van İç Kalede Osmanlı Yapılaşması", Dünyada Van Dergisi, XXI-XII, Ankara, 2000, s. 18-22; a.mlf., "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kaleleri" Prof. Dr Nejat Diyarbakirli'ye Armağan, Baskıda; D. Hasol, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul, 1990, 261; M. Sözen - U. Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1986, 120; Muhammed Mamedov - Ruslan Muradov, The Architecture of Turkmenistan, A Concise History, Mockba, 1980; E. Kluckert, "Le Château Fort au Moyen Âge, Chevalerie et Cultire de Cour", L'art Gothique, Paris, 1999, 240-242; B. Borngasser, "Les Châteaux et L'hérésie Cathares en France Méridionale", L'art Gothique, Paris 1999, 116-118; Y. Attagarriev - O. Berdiev vd, Türkmenistan'ın Arjitectura Yedigarlari, Leningrad, 1974, 100; Erol Yıldır, Kuzey Kafkasya'da Vaynah Kule Mimarîsi, İstanbul, 1997, 14; Kemal Gökan, "Kıbrıs'ın Kaleleri, Gezi, 13, İstanbul, 1998, s. 78-93; Kakacan Bayramov, "Türkmen Kaleleri", II. Müzecilik Seminer Bildirileri, 19-23 Eylül 1994, İstanbul, 1995, s. 116; N. Çam, "Osmanlı Tabyaları", Osmanlı, 10, Ankara, 1999, s. 343-346 Georgina Herrmann, Monuments of Merv Trachional Buildings of the Kaarakum, London, 1999.

Kitâbe, Arapça ve celî sülûs hatla beş satır halinde yazılmıştır. Fotoğraftan yazının büyük bir ihtimalle mermer üzerine ve kabartılarak hakkedildiği anlaşılmaktadır. Yazı güzel olmasa da dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Kelimeler satır nizamına göre ve genellikle alttan yukarı doğru istiflenmiştir. Terkiplerin satıra oldukça girift bir şekilde dağılışı ve kalınca bir kalemle yazılışı, yazının küt ve tok görünmesine sebep olmuştur. Harfler arasına hareke, nokta ve tirfil gibi işaretlerin konulmasının yanı sıra, nun ve dal harflerine bitişik palmet motifleri işlenerek yazı içindeki boşluklar giderilmiş ve denge sağlanmıştır.

Kitâbeye göre şu tespitler yapılabilir.

1- Şehrin ve kalenin adı kitâbede "Efrenc Kalesi" adıyla geçmektedir. Tarihi kaynaklara göre Amisos'ta Greklerin ve Cenevizlilerin yaşadığı dikkate alındığında, şehrin bu isimle adlandırılmasında bir uygunluk görülmektedir.

2- Gerek Amisos'un ve gerekse bölgenin Osmanlı topraklarına kesin olarak katılması, Çelebi Mehmed döneminde ve 823 (1420)'lü yıllarda gerçekleşmiştir.

3- Kitabenin en ilginç yönü, anlamıdır. Kalenin tahrip edilmesi, Timurtaş Bey'in emriyle meydana getirilmiştir. Şehrin ve kalenin fethedilmesinde büyük olaylar ve zorluklar yaşanmış olmalı ki, o günden sonra tekrar onarılmasına çalışan kimselere, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların ianet etmesi için beddua edilebilsin ve hakkında özel bir kitabe düzenlenmiş olsun. Herhalde kitâbedeki beddua sebebiyle kaleye hiç el sürülmemiş ve bugün herhangi bir iz kalmamıştır.

II- Türk-İslam döneminde Amisos'un yakınına Danişmendliler tarafından kurulan Samsun şehri ve Sulu Bey'in yaptırdığı kale, 1869'da büyük bir yangın geçirdikten sonra bir daha onarılmadığı için surları bugün tespit edilememektedir. Ancak kalenin kapalı kent modeline (iç kale-dış kale) göre inşa edildiği tahmin edilmektedir. İnşa edildiği günden beri sırasıyla 1228 yılında Alaaddin Keykubad tarafından Anadolu Selçuklularına; 1243'ten sonra Moğol hakimiyetine ve Osmanlılara kadar da İsfendiyoğulları'nın egemenliğine dahil olmuştur. Sultan III. Mehmed

döneminde (1595-1603) Rus saldırılarına uğrayıp hasar gördüğü için, yeniden tamir edilmiştir.

İÇ KALE MESCİDİ

Yapı, kaynaklarda "Kale Kapısı Mescidi" adıyla geçmektedir.⁶

İç kaleden günümüze fazla bir kalıntı ulaşmadığı için mescidin iç kaledeki konumunu belirlemek imkânsızdır. Kitâbesine göre mescidi, Mahmud oğlu Evhad el-Mevlevî, Sultan Ebu Said Han'ın saltanatında 723 H./1323 M. yılında ve Noyan Timurtaş'ın valiliği zamanında inşa ettirmiştir. Bugünkü mescidin giriş kapısı üzerindeki kitâbe, Arapça ve celî sülûs hatla dört satır halinde hakkedilmiştir. Metni şöyledir (Res. 3):

1- عمر هذا المسجد المبارك في أيام الدولة

2- السلطان الاعظم ابو سعيد خان خلد الله

3- سلطانه وفي زمان نوبن محمود تاش عز نصره

4- اضعف العبد ذوحد بن محمود الاولوي سنة ثلاث وعشرين (رو) سبعمائة

Okunuşu

1- 'Amera hâze'l-mescide'l-mübârek fi eyyâmi'd-devleti

2- 's-sultânî'l-a'zam Ebû Sa'îd Hân halleda'l-lâhu

3- Sultânehû ve fi zemâni Nûyan Timûrtâş 'azze nasruhû

4- Ed'afû'l-abîd Evhad bin Mahmûd el-Mevlevî senete selâsin ve 'işrine (ve) seb'imâyehe.

Tercümesi

Kulların en zayıfı Mahmud oğlu Evhad el-Mevlevî, büyük Sultan Ebû Said Han'ın -Allah saltanatını devamlı kılsın- hükümdarlığı sırasında ve Noyan Timurtaş'ın zamanında -yardımı bol olsun- bu mübarek mescidi 723 (1323) senesinde imar (inşa) etti⁷.

⁶ M.K. Özgergin, "Türkiye Kitabeleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV. (1971), 61; P. Tuğlacı, *age.*, s. 265.

⁷ K. Özgergin, Kitabe hakkında "dört satırlık metni, onun bir tamir kitabesi olduğunu gösteriyor" diyerek, "tamir etti" şeklinde anlamlandırmıştır. Bkz. *a.g.m.*, s. 62-63. Halbuki "Amera" fiilinin Arapça sözlüklerine göre birinci anlamı "imar etti" olup, "ammera" kalıbı "tamir etti" manasındadır. Bz. M. Sari, *c'l-Mevarid*, İstanbul 1982, s. 1042. Kitabe metninin okunuşu ve anlamı için bkz. K. Özgergin, *a.g.m.*, s. 63; A. Boran, *Anadolu'daki İç Kale Câmi ve Mescitleri*, Ankara, 2001, s. 72.

Mescit günümüzde iki katlıdır. Ancak orijinal halinde, beşik tonozlarla örtülü bir harime sahip olduğu sanılmaktadır. Bugün kuyumcular çarşısının içinde kalması sebebiyle yapının etrafı, dükkânlarla çevrilmiştir. Bu nedenle, doğu duvarı dışındaki cephelerin durumu hakkında birşey söylemek imkânsızdır. Harime girişi sağlayan cümle kapısı doğu cephede yer almaktadır. Son zamanlardaki onarımlarda bu cephe beyaz mermerlerle kaplanmıştır. Kapı ise dikdörtgen görünümlüdür ve çerçevesi siyah mermerden inşa edilerek vurgulanmıştır. Kapının yanındaki üç pencere de aynı mermer cinsiyle yapılmıştır.

Giriş bölümünde ve bunun güneyindeki kısım, yapının ilk inşasından kalmaz. Bu bölümün üzeri pandantiflerle geçilen kubbe ile, kible tarafındaki kısmı ise beşik tonozla örtülüdür. İç mekânın, üzeri tonozlarla örtülü ve çok bölümlü bir plâna sahip olduğu düşünülmektedir. Harimde herhangi bir tezyinat yoktur. Mihrabın ilk halinden herhangi bir iz kalmamıştır. Günümüzde ise yarım yuvarlak bir niş halindedir. Minber de yakın zamanlardaki onarımlarda yerleştirilmiş olup, sanatsal bir değere sahip değildir (Res. 4).

Mescidin bugünkü minaresinin, 1869'daki yangından sonra yapıldığı sanılmaktadır. Yuvarlak bir kaidesi ve düz silmeli bir gövdesi bulunan minare, mescidin ikinci katından itibaren başlamaktadır. Şerefe altlığı üç bölüme ayrılarak dış motifiyle süslenmiştir. Korkuluklardaki dikdörtgen bölümlerin içleri de farklı motiflerle hareketlendirilmiştir. Düz silmeli petek kısmını takip eden külah, kurşunla kaplanmıştır (Res. 5).

DEĞERLENDİRME

Kaleye ve mescide ait kitabeler, öncelikle tarihi bir belge niteliği taşımaktadır ve Samsun'un

tarih içindeki durumunu takip etmeye yardımcı olan önemli ve güvenilir kaynaklar arasında yer almaktadır. Her iki kitabe de dönemin padişah ve devlet adamlarının isimlerinin, unvanlarının ve yaşadığı yılların tespit edilmesi açısından önemlidir. Mesela kale kitabesinde adı geçen ve Çelebi Mehmed döneminde yaşayan Timurtaş Bey'in, tarih kaynaklarında ismine rastlanmamaktadır. Yine bu kitabede Amisos'un "Efrenc Kalesi" adıyla zikredilmesi kayda değer bir sonuçtur. Hepsinden önemlisi, bu kitabenin inşa, onarım, vakfiye gibi alışılmış kitabe türlerinin aksine, "kalenin tahrip edilmesini emreden" yani bir bakıma "tahrip kitabesi" diyebileceğimiz bir içeriğe sahip olması ve kaleyi onarmayı düşünenlere Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların beduaları için kitabe düzenlenmesi ilginçtir. Belki de bu nedenle bugün, ne şehirden ne de kaleden kitabe dışında herhangi bir iz kalmamıştır.

Mescit de asıl halinden çok şey kaybetmesine rağmen, Anadolu'daki kale mescitlerinin bütünlüğü açısından önem taşımaktadır. Ayrıca kitabesinde adı geçen Ebu Said Han, İlhanlı hükümdarıdır ve o dönemi belgeleyen önemli bir vesikadır. Yine İlhanlı Devleti'nin Anadolu valilerinden biri olan Noyan Timurtaş'ın kitabelerde yer alması, yapıyı inşa ettiren kişinin adının ve sıfatlarının bilinmesi de kitabenin değerini arttırmaktadır. Sonuç olarak iki kitabenin dili, Samsun'daki mimarî yapılardan en erken tarihlilerini ve işlevlerini belirlemeye yardımcı olmaktadır.

Res.1: Samsun gravürü (Gravürlerle Türkiye V'den).

Res.2: Sultan II. Abdülhamid albümündeki Samsun Kalesi kitabesi.

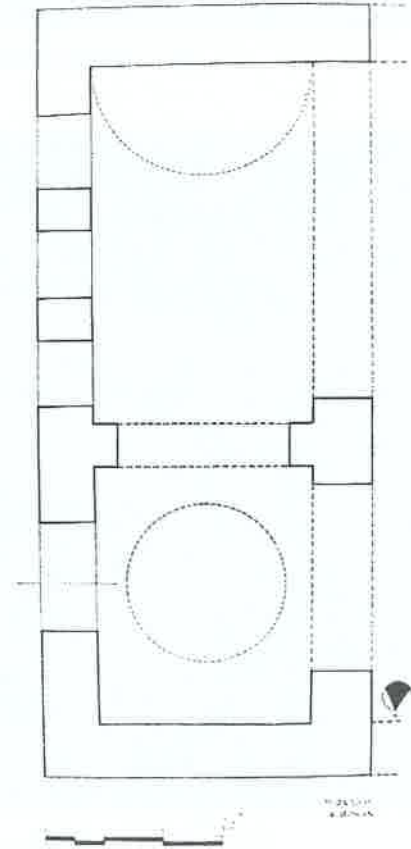
Res-4: İç Kale Mescidi harimi.

Res-3: İç Kale Mescidi'nin kitabesi.

Res.5: İç Kale Mescidi minaresi.

Plan: Samsun İç Kale Mescidi (A. Boran).